

DE VOLKSTELLING VAN 1814 IN WEST- EN OOST-VLAANDEREN

door

Guy GADEYNE

Assistent Rijksarchief Ronse

Het is bekend dat het tijdperk van de Franse overheersing in ons land (1794-1814), vooral het eerste decennium ervan, gekenmerkt was door een intense belangstelling voor de statistiek (o.a. voor de bevolkingsstatistiek) bij het centraal bestuur te Parijs. In het kader van de gemeente gaf dit o.a. aanleiding tot het invoeren van een belangrijke nieuwigheid, nl. de (nominatieve en permanente) bevolkingsstaat, verordend door het decreet van 19-22 juli 1791, en tot het opstellen van een nominatieve volkstelling (1), bevolen door de wet van 10 vendémiaire IV (2 okt. 1795). Eerstgenoemde staat diende op het einde van elk jaar nagezien en bijgewerkt en mag dus als een bevolkingsregister *avant la lettre* beschouwd worden. Wat de telling van het jaar IV betreft, die er ook helemaal uitzag als een bevolkingsregister (behalve dat van de kinderen jonger dan 12 jaar alleen het getal per gezin opgegeven werd), lag het tot rond 1800 eveneens in de bedoeling van de minister ze periodiek te laten vernieuwen of bijhouden. In de kleinere gemeenten werden soms maar één of twee dergelijke registers (vaak van de telling van het jaar IV) aangelegd en zelden bijgehouden, maar in de steden en grotere gemeenten kwam

(1) Zo noemen wij de naamlijsten van alle inwoners van een gemeente op een bepaald ogenblik. In werkelijkheid duurde de — al of niet continue — opname vaak enkele weken of maanden (zodat men te maken heeft met een reeks momentopnamen) en werd soms van bepaalde categorieën die minder belangrijk geacht werden (vooral de jonge kinderen) alleen het aantal opgegeven. Deze onvolkomenheden beletten niet dat zulke tellingen goed bruikbaar zijn voor demografische studie.

het in enkele gevallen tot tweejaarlijkse vernieuwingen (2). Bovendien maakten ook de talrijke andere bevolkingscijfers (dikwijls onderverdeeld naar geslacht, burgerlijke staat, leeftijd, enz.) door de Franse overheid gevraagd, de gemeentebesturen vertrouwd met de idee en de praktijk van het bijhouden van de bevolkingsstand.

Voornoemde twee bevolkingsnaamlijsten werden oorspronkelijk geürgeerd in periodes van grote politieke beroering, met de uitdrukkelijke bedoeling de openbare orde te handhaven. Naderhand zag men er ook het administratief en — ten dele — het wetenschappelijk nut van in, wat o.a. blijkt uit de term *dénombrement général de la république* door de minister van Binnenlandse Zaken soms gebruikt voor de telling van het jaar IV (3).

Een nieuwe periode van politieke onrust volgde uiteraard op de eerste terugtrekking van de Fransen uit de Vlaamse provincies vanaf februari 1814 (4), waarna de legering van de zo gevarieerde geallieerde troepen onze voorouders nog ettelijke maanden overlast en wanordelijkheden bezorgde. De geallieerde overwinnaars besloten op 21 juni 1814 tot de samensmelting van de Zuidelijke met de Noordelijke Nederlanden onder koning Willem I, op dat ogenblik reeds Souvereine Vorst der Verenigde (Noordelijke) Nederlanden. Dit viel bij vele leidende kringen van de Zuidelijke Nederlanden niet in goede aarde. Ook in het overwonnen buurland Frankrijk was de toestand nog onstabiel.

In deze context kan wellicht de maatregel gesitueerd worden die op het einde van oktober of in het begin van november 1814 een algemene volkstelling (*recensement général*) beval in de Zuidelijke Ne-

(2) Zo bijv. Gent en Leuven. Voor Leuven, zie W.G. JONCKHEERE, *Bevolking en mortaliteit, Aspecten van de demografische evolutie te Leuven onder het Frans Bewind (1794-1814)*, 2 dln., Leuven, 1960 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

(3) Uitvoerig daarover : G. GADEYNE, "De maatregelen uitgevaardigd door de Franse hoofdbesturen in West-Vlaanderen betreffende bevolkingsregisters en -tellingen (1794-1814)", *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge*, CXII, 1975, pp. 231-357 en bijlagen.

(4) Op 1 februari 1814 ontvluchtte de prefect van het Schelvedepartement Gent, de volgende dag volgde zijn ambtsgenoot te Brugge zijn voorbeeld. Deze laatste kreeg te Parijs het bevel terug te keren naar het deel van het Leiedepartement (arrondissement Ieper) dat nog in Franse handen was; zijn laatste verslag — uit Oostende — is gedateerd van 23 maart 1814. Slechts op het einde van mei was het Leiedepartement volledig door de Franse troepen ontruimd.

derlanden (5). Het initiatief ging uit van de "regering" (6), met name van de commissaris-generaal van Justitie (7), graaf C.I.P. de Thiennes de Lombize (8), één van de vier commissarissen-generaal die bij soeverein besluit van 12 augustus 1814 door Willem I met het voorlopig bestuur van de Zuidelijke Nederlanden belast waren.

Het archief van het Belgische departement van Justitie voor de periode 1814-1818 hebben wij helaas niet teruggevonden (9), en een onderzoek in het familiefonds de la Boëssière-de Thiennes leverde evenmin iets op (10). De tekst van de hierna gepubliceerde omzending-brieven van de intendanten van het Leie- resp. het Schelvedepartement (11) laat toch toe de essentiële bedoelingen van de commissaris-

(5) In het begin van 1815 werd door de Gouverneurs der Noordelijke Provinciën, op bevel van de Souvereine Vorst, ook een volkstelling gehouden en wel ten behoeve van de lichten van de nationale militia, waarbij echter in sommige provinciën gebruik was gemaakt van bouwstoffen over 1814 en vroegere jaren (*Opgave der bevolking van het Koninkrijk der Nederlanden gedurende de jaren 1815 tot 1824*, Den Haag, 1827, p. 14). Ook J.C. RAMAER maakt daarvan gewag in *Geschiedkundige Atlas van Nederland, Het Koninkrijk der Nederlanden (1815-1931)*, Den Haag, 1931, p. 219, 221, 228, 229. Alles wijst erop dat het hier een louter numerieke telling betrof.

(6) Volgens de omzendingbrief van de intendant van het Schelvedepartement dd. 5 nov. 1814 (bijlage B).

(7) Volgens de omzendingbrief van de intendant van het Leiedepartement dd. 11 nov. 1814 (bijlage A).

(8) Charles-Ignace-Philippe, graaf van Thiennes, geboren (1758) en overleden (1839) te Lombise (Henegouwen, thans gemeente Leuze, arr. Mons), speelde een vooraanstaande politieke rol vanaf het Ancien Régime tot het einde van de Hollandse Tijd, tijdens dewelke hij vele jaren voorzitter was van de Eerste Kamer der Staten-Generaal (zie o.a. het artikel van P. BERGMANS in *Biographie Nationale publiée par l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, dl. XXIV, Brussel, 1926-1929, kol. 840-849).

(9) Op 16 sept. 1815 werd de Nederlander Van Maanen minister van Justitie benoemd voor heel het koninkrijk; de Thiennes behield het commissariaat-generaal van politie in de Zuidelijke Nederlanden tot 1818. Van dit laatste commissariaat is slechts een miniem deel bewaard in het Algemeen Rijksarchief te Brussel (zie M. VAN HAEGENDOREN, *Het Algemeen Rijksarchief Brussel*, Brussel, 1955, p. 257); het bevat uiteraard niets over de telling van 1814-1815. De kans dat daarover iets bewaard is in het Algemeen Rijksarchief te 's Gravenhage of in een andere Nederlandse instelling lijkt na een eerste prospectie in Den Haag ook bijzonder klein (zie H. BONDER, *Archieven van het Departement van Justitie, 1813-1876*, 's Gravenhage, 1933, p. 14).

(10) Inlichting ons welwillend bezorgd door collega W. De Keyzer, die de inventaris van dit fonds thans ongeveer afgewerkt heeft; daarvoor onze hartelijke dank.

(11) In grote lijnen overeenstemmend met de huidige provincies West- en Oost-Vlaanderen.

generaal van Justitie af te leiden.

Zo blijkt dat vooreerst een gemeentelijke nominatieve telling gevraagd werd van de feitelijke bevolking (12) die over onverdachte bestaansmiddelen beschikte; ook voor inwonend huispersoneel en vreemdelingen (feitelijke bewoners die hun wettig domicilie buiten de gemeente hadden) waren rubrieken voorzien. Blijkbaar voor administratief en politieel gebruik werden ook inlichtingen gevraagd over de woning (eigendom of huurwoning), eventueel het patent, het werkboekje en — voor de vreemdelingen — over hun “papieren”. Van de anderen, nl. van die bewoners waarvan de levenswijze of bestaansmiddelen aanleiding gaven tot verdenking met betrekking tot hun (politiek ? crimineel ?) gedrag en moraliteit, diende een aparte lijst opgemaakt, met de opmerkingen van de maire daarover en over de reden van hun verblijf in het land (13). Volgens de intendant van het Scheldepartement was het vooral de bedoeling deze laatste categorie te kennen, teneinde desgevallend ten hunnen opzichte de nodige maatregelen te treffen; wanneer zijn eerste omzendbrief dd. 5 november 1814 zijns inziens verkeerdelijk door de maires uitgelegd werd als een bevel tot een echte volkstelling, beweerde dezelfde intendant op 19 november daaropvolgend dat zelfs deze telling door hem eerst als een politiemaatregel opgevat was. De intendant van het Leiedepartement haalde eveneens als eerste bedoeling de identificatie aan van de vagebonden, kwaadwilligen, onbetrouwbaren, prostituees en soortgenoten, maar zag het nut van dit werk — en hier duidt hij blijkbaar op de telling — ook ruimer. De resultaten van deze telling, gediversifieerd per gemeente, zouden immers ook toelaten die lokaliteiten aan te duiden waar de demografische verhoudingen (geboorte-, huwelijks- en sterftecoëfficiënten) minder gunstig lagen en het spreidingspatroon van deze deficiënte gemeenten moest uitsluitel geven over de vraag of de oorzaak van plaatselijke of accidentele aard was, dan wel bij het bestuur te zoeken was.

Wat de concrete uitvoering betreft, stelden de twee intendanten, blijkbaar volgens persoonlijke opvatting, een modelformulier

(12) Waarschijnlijk alleen nominatief voor de personen van 12 jaar of ouder (zie de gebrekkige formulering daaromtrent — overgenomen van de commissaris-generaal van Justitie ? — in de omzendbrief in bijlage A, alsook het oudste modelformulier van het Leiedepartement en het jongste modelformulier van het Scheldepartement).

(13) Gezien de geringe demografische waarde van deze lijsten, werd hier geen onderzoek ernaar ingesteld.

vast, dat door de gemeente strict diende gevolgd te worden. In de ons bekende departementale instructies is nergens sprake van tellingspersoneel, zodat men mag aannemen dat, zoals in het verleden (14), het gemeentepersoneel — meestal de politie — hiervoor ingezet werd, zonder speciale vergoeding.

De hoger aangeduide wetenschappelijke en populationistische motivatie van de intendant van het Leiedepartement, burggraaf C. de Nieuport (15), lijkt positief ingewerkt te hebben op de verwezenlijking van de telling. De onontbeerlijke uniformiteit werd onfeilbaar verzekerd door het verplicht gebruik van gedrukte tellingsbladen, door het departementaal bestuur verspreid. Inderdaad zijn waarschijnlijk alle bewaarde tellingen (16) op eenvormige formulieren geboekt, zij het met het voorbehoud hierna gemaakt. De telling diende in 3 exemplaren opgesteld, waarvan het eerste voor het gemeentebestuur bestemd was, het tweede vóór 1 januari 1815 en het derde vóór 1 maart 1815 via de onderintendanten naar de intendant dienden opgestuurd. Een korte, maar o.i. met enige goede wil en de ervaring van het verleden haalbare periode, behalve misschien voor de meest bevolkte gemeenten. Hoewel met vertraging (de "100 dagen" van Napoleon van 26 februari tot 18 juni 1815 brachten weer oorlogsdreiging !) en onvolmaaktheden gerealiseerd, waren de resultaten voor het Leiedepartement gewoon schitterend ! In het Rijksarchief te Brugge zijn nl. voor 247 toenmalige gemeenten de tellingsregisters bewaard gebleven (17); volgens J. De Smet ontbreken alleen Nieuw-

(14) Zie p. 60, n. 3.

(15) Het betreft Constantin-François-Antoine-Joseph de Preud'homme d'Hailly, vicomte de Nieuport, geboren te Gent in 1748 en overleden te Brugge in 1835. Hij genoot onderwijs aan het St.-Annacollege te Leuven (RIJKSARCHIEF GENT, *Fonds de Preud'homme d'Hailly*, nr. 8) en de universiteit aldaar (filosofiecollege van de Valk, 1765; zie A. SCHILLINGS, *Matricule de l'Université de Louvain*, dl. VIII, 1963, p. 358). Zoals veel familieleden bouwde hij een militaire loopbaan op; in 1814 werd hij intendant van het Leiedepartement, in 1815 lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, in 1816 lid van de Ridderschap van West-Vlaanderen en koninklijk kamerheer (*Annuaire de la Noblesse de Belgique*, dl. XXXII, 1878, pp. 251-252). Zijn twee jaar oudere broer was Charles-François-Ferdinand-Antoine-Florent (1746-1827) toen de meest vooraanstaande mathematicus van de Zuidelijke Nederlanden, die veel in Frankrijk verbleven had en er kennis gemaakt had met d'Alembert, Condorcet, en ongetwijfeld ook met de populationistische theorieën van de fysiocraten.

(16) Wij controleerden een toevallige steekproef van ca. 15 %.

(17) Aldaar bekend als verzameling "Volkstelling 1814".

munster, Wenduine (beide arr. Brugge) en St.-Catharina-Kapelle (in 1831 samengevoegd met Pervijze, arr. Veurne) (18). Voor het toenmalig bestuurlijk arrondissement (*sous-intendance*) Brugge werden de tellingen afgesloten tussen december 1814 en december 1815, voor het arrondissement Ieper tussen december 1814 en juli 1816, voor het arrondissement Kortrijk tussen december 1814 en maart 1816 en voor het arrondissement Veurne tussen december 1814 en december 1816. Door de band genomen werkte men het snelst in het arrondissement Veurne; ook in het arrondissement Kortrijk waren de tellingen grotendeels vóór 1 april 1815 voltooid, daarna volgden de arrondissementen Brugge en Ieper. Uiteraard waren het vooral de meest bevolkte steden, nl. de hoofdplaatsen van de arrondissementen, die het laatst klaar kwamen (19). De exemplaren voor de ge-

(18) J. DESMET, "De Volkstellingen in West-Vlaanderen in 1815", *Biekorf*, XXXIV, 1928, p. 15. Op de pp. 13-19, 56-59, 83-86, 152-155, 167-169, 215-218, 269-271 van hetzelfde tijdschrift publiceerde voornoemde verscheidene cijferresultaten per gemeente (aantal inwoners boven en onder 12 jaar, aantal gezinnen, huizen, eigenaars, huurders, aantal huizen met 1, 2, 3, enz. kinderen jonger dan 12 jaar) en een samenvatting ervan per arrondissement en departement. Sinds 1975 geeft de Vlaamse Vereniging voor Familiekunde, Afdeling Brugge (Oude Zak, 13) deze tellingen ongeveer in extenso uit (de rubrieken 1, 8, 10, 11 en 12 (zie p. 65) ontbreken, maar deze zijn ofwel minder belangrijk ofwel evenmin in de bron ingevuld; daarentegen is per gemeente een alfabetische klapper op de familienamen toegevoegd). Totnogtoe verschenen (het Romeins cijfer na de gemeente duidt het deel aan) : Aartrijke (XI), Adinkerke (XIV), Assebroek (IV), Beernem (X), Bekegem (V), Bredene (V), Brugge (VI-IX), Damme (I), De Moeren (XI), Diksmuide (XIV), Dudzele (II), Esen (XII), Ettelgem (V), Gits (XVI), Heist (II), Hoeke (I), Hoogdele (XVI), Houtave (III), Jabbeke (III), Kaaskerke (XII), Klemskerke (V), Klerken (XIV), Knokke (II), Koksijde (XIV), Koolkerke (III), Lapschuere (II), Lissewege (I), Loppem (XI), Mariakerke (V), Meetkerke (III), Merkem (XII), Middelkerke (XII), Moere (XI), Moerkerke (II), Nieuwkapelle (XII), Nieuwmunster (III), Oedelem (X), Oostduinkerke (XIV), Oostende (XIII), Oostkerke (I), Oostnieuwkerke (XV), Oudekapelle (XII), Ramskapelle (II), Roksem (V), Sijsele (IV), St.-Andries (IV), St.-Jacobskapelle (XII), St.-Joris-ten-Distel (X), St.-Kruis (IV), St.-Michiels (IV), St.-Pieterskapelle (XI), St.-Pieters-op-den-Dijk (I), Snaaskerke (V), Snellegem (IV), Staden (XV), Stalhille (III), Stene (V), Uitkerke (III), Varsenare (IV), Vlissegem (V), Waardamme (X), Westkapelle (II), Westkerke (XI), Westrozebeke (XV), Wilskerke (V), Woumen (XII), Zande (XI), Zandvoorde (V), Zarren (XIV), Zedelgem (XI), Zerkegem (IV), Zevokote (XI), Zuienkerke (III).

(19) Deze conclusies zijn gegrond op de inventaris van deze verzameling in Rijksarchief Brugge, alwaar de tellingen voor 12 gemeenten van het arr. Brugge en 2 gemeenten van het arr. Ieper niet gedateerd zijn. In het arr. Veurne kwamen 91% van de gemeenten klaar vóór 1 april 1815, in het arr. Kortrijk bedroeg

meentebesturen bestemd werden indertijd in hun archieffondsen ge-deponeerd, maar zijn bijlage niet zo talrijk bewaard als de reeks die via het provinciebestuur in het Rijksarchief te Brugge terecht kwam.

De registers van laatstgenoemde reeks bevatten de volgende rubrieken :

1. *Numéro d'ordre.*
2. *Noms des rues ou des sections.*
3. *Numéros de chaque maison.*
4. *Nom et prénom des individus qui l'habitent, sans distinction d'âge.*
5. *Age.*
6. *S'ils sont propriétaires, locataires ou sous-locataires de l'habitation.*
7. *Leur état ou profession.*
8. *Indication s'ils sont munis de patente en cas que leur profession les y assujettirait ou du livret s'ils sont compagnons.*
9. *Lieu de naissance.*
10. *Indications des papiers dont sont porteurs les étrangers.*
11. *Nombre numérique des enfants au-dessous de 12 ans dans chaque maison.*
12. *Observations.*

In principie zijn deze rubrieken gedrukt over de volle breedte van twee opeenvolgende bladzijden. Volgens een steekproef echter bestaat waarschijnlijk het grootste deel van de registers geheel of gedeeltelijk uit oudere gedrukte formulieren (eveneens over de breedte van twee bladzijden), waar, in vergelijking met bovenstaand schema, de rubrieken 1 en 5 ontbreken, rubriek 4 vervangen is door : *Noms et prénoms des individus qui l'habitent (on n'y comprendra pas les enfants au-dessous de 12 ans)*, en rubrieken 9 en 10 door : *Etrangers*

deze verhouding 82%, in het arr. Brugge 67% en in het arr. Ieper — het kleinste nochtans ! — slechts 58%. De laatste tellingsregisters dateren van 1816 (1e kwartaal : stad Kortrijk; 2e kwartaal : Westouter; 3e kwartaal : stad Ieper; 4e kwartaal : Wulveringem).

In het algemeen dient nochtans opgemerkt dat de officiële afsluitingsdatum veel kan afwijken van de feitelijke telling van (het grootste deel van) de bevolking. Zo werd de telling van Izegem afgesloten op 15 dec. 1815, maar uit innerlijke criteria leidden wij af dat het overgrote deel geregistreerd werd tussen 18 januari en 26 maart 1815 ! (G. GADEYNE, *Bevolking en Mortaliteit te Izegem (1794-1815)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1964, dl. I, pp. 115-124).

a) de *quel pays ils sont*, b) *indication des papiers dont ils sont porteurs*. De oorspronkelijke libellering werd echter met de hand aangevuld en gewijzigd conform het hierboven afgedrukt schema; in de zeldzame gevallen waar die wijziging niet of onvolledig doorgevoerd werd, blijkt dat men in feite toch de gegevens invulde door het definitief schema vereist. Zoals in het Schelvedepartement wijzigde de intendant dus zeer snel het eerst voorgestelde (en reeds gedrukte) formulier, want de telling van Beveren (arr. Ieper), afgesloten op 27 december 1814, bevat reeds de definitieve gedrukte rubricering.

De voornoemde rubrieken verschaffen dus in principe niet alleen rijke gegevens van demografische aard, maar ze belichten ook sociale, geografische en economische aspecten van deze scharnierperiode tussen de Franse en de Hollandse Tijd. Het sociaal-economisch gegeven over het huizenbestand en -bezitsstructuur, wat uiterst zelden in tellingen voorkomt, levert ook in demografisch opzicht een zeer belangrijke precisering : het laat namelijk toe met nauwkeurigheid de gezinnen af te lijnen, waar in andere tellings- of bevolkingsregisters vaak het familie- of dienstverband niet duidelijk of zeker is. Slechts voor 3 gemeenten werd deze bezitsaanduiding niet verstrekt (20); andere rubrieken, zoals 7, 8, 10, blijken wel iets vaker onvoldoende of helemaal niet ingevuld, wat zeer dikwijls het geval is met de tellingen van die periode (21). De kwaliteit van de verwezenlijking is uiteraard verschillend van gemeente tot gemeente (22), maar de volledigheid en goede bewaring van de reeks is op zichzelf reeds een aanduiding van de zorg die de departementale overheid eraan besteedde.

(20) Oostkerke, Zedelgem en Zuienkerke (alle in arr. Brugge).

(21) Vooral de rubriek "staat of beroep" laat vaak te wensen over, zodat een volledige en juiste beroepsstructuur zelden kan opgemaakt worden.

(22) Ons gedetailleerd onderzoek van de Izegemse telling (zie p. 65, n. 19 en G. GADEYNE, "De omvang en de demografische structuur van de bevolking van Izegem tijdens de Franse Overheersing (1794-1815)", *Verslagen en Mededelingen van De Leiegouw*, IX, 1967, pp. 85-126 en 211-230), bracht aan het licht dat, in vergelijking met de telling van het jaar IV en het bevolkingsregister van 1806 de leeftijdsopgave resp. beter en iets minder goed was, de geslachtsaanduiding onduidelijker, de ontduiking door de mannen op militieleeftijd (nieuw offensief van Napoleon in het voorjaar, lichtung van 25.000 Belgen door Willem van Oranje op 1 april 1815) minder groot. Vergelijking met de bevolkingsregisters van 1826-1827 en 1829 bevestigden ten overvloede de goede kwaliteit van het tellingsregister van 1815.

Intendant D'hane de Steenhuyse (23) van het Schelvedepartement vatte de telling, zoals hoger gezegd, eerst als politiemaatregel op. In zijn eerste omzendbrief aan de maires dd. 5 november 1814 gaf hij dan ook hoofdzakelijk commentaar over de verdachte personen die *niet* in de telling zouden opgenomen worden, maar het voorwerp moesten uitmaken van een afzonderlijke lijst. Voor de telling zelf meende hij te volstaan met het bijvoegen van een model, dat strikt diende gekopieerd te worden, zelfs wat de afmetingen betrof. Binnen de 15 dagen na ontvangst van de omzendbrief verwachtte hij twee exemplaren van de telling, die hem door bemiddeling van de onder-intendanten moesten opgestuurd worden. Voorwaar een niet-realistische eis, gezien de talrijke gevraagde inlichtingen. Op 11 november 1814 berichtte de weduwe van A.B. Steven, drukker van het departement, aan alle gemeenten dat de gedrukte modellen voor de volkstelling bij haar konden besteld worden (blijkbaar tegen betaling) (24). Deze modellen waren getiteld *Tableau du recensement général des Habitans de la Commune d...*, en bevatten volgende rubrieken (gedrukt over twee bladzijden) :

1. *Indication des rues.*
2. *Numéros des maisons.*
3. *Propriétaire.*
4. *Locataire.*
5. *Sous-locataire.*
6. *Etat ou profession.*
7. *Mention de la patente.*
8. *Domestiques.*
9. *Ouvriers et compagnons.*
10. *Mention de leur livret.*
11. *Etrangers.*
12. *Mention des papiers dont ils sont porteurs.*
13. *Observations.*

(23) Jean-Baptiste D'hane de Steenhuyse (Gent 1757-1826), zoon van een schepen van de Keure van Gent, speelde een belangrijke rol in de Brabantse Revolutie, was lid van de Conseil Général de Préfecture (1806-1813) en intendant (1814-1815) van het Schelvedepartement, daarna lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal van het Koninkrijk der Nederlanden (E. VARENBERGH in *Biographie Nationale...de Belgique*, dl. VIII, 1884-1885, kol. 680-682).

(24) RIJKSARCHIEF RONSE, *Modern Gemeentearchief Borsbeke*, nr. 41.

Rubrieken 3 tot 11 hadden bovendien als de gemeenschappelijke hoofding : *Désignation nominative des habitans*, enige aanduiding waardoor het nominatief karakter van de telling expliciet aangeduid werd.

De voornaamste rubrieken van het formulier van het Leiedepartement komen hierin voor; de belangrijkste uitzondering vormt de leeftijdsaanduiding, die ontbreekt. Een ordelijk overzicht van de bevolking was het echter geenszins, en bij gebrek aan uitleg en bepalingen bleven er nogal wat onduidelijkheden, zodat spoedig vragen om opheldering de intendant bereikten. Deze zag zich genoodzaakt via de onderintendanten (*sous-intendants*) bijkomende uitleg te verschaffen aan de gemeentebesturen; dit gebeurde bijvoorbeeld t.a.v. de Oudenaardse onderintendant op 17 november 1814. Deze laatste speelde de nieuwe instructies op 19 november daaropvolgend door aan de maires (25). Daaruit blijkt de bedoeling de telling te beperken tot de personen van 15 jaar en ouder, en de vrouwelijke echtgenoot en kinderen (vanaf 15 jaar) onder te brengen in dezelfde kolom als de mannelijke echtgenoot. Verder werd een definitie gegeven van "vreemdeling", als zijnde een persoon die geen (wettig) domicilie bezat in de gemeente. Dat de intendant, een belangrijk politicus, geen belang stelde in de demografische waarde van de telling blijkt ten overvloede uit het voorgaande en werd nog eens herhaald in de slotparagraaf van de Oudenaardse omzendbrief : men (d.w.z. de intendant ?) had het onnodig geacht, zo luidde het, alle uitleg te geven om tot een juiste volkstelling te komen, omdat het hier eerder een politie maatregel betrof.

Twee dagen na zijn brief naar Oudenaarde nam de intendant wéér een andere beslissing; n.a.v. de moeilijkheden veroorzaakt door de ingewikkeldheid en onduidelijkheid van het eerste model, werd dit vervangen door een ander, eenvoudiger en beter geschikt voor een volkstelling, wat door de meeste maires voor het enige doel van de regeringsmaatregel aangezien werd (26). Om de duidelijkheid te verhogen had de intendant het model zelf doen invullen met enkele voorbeelden, die weeral wezen op het gebrek aan zorg en wetenschappe-

(25) RIJKSARCHIEF RONSE, *Modern Gemeentearchief Moregem*, nr. 29.

(26) Zie bijlage C.

lijke belangstelling (27). Voor wie het nóg niet door had waar het om ging, werd nog maar eens alle zorg gevraagd voor de andere lijst (nl. van de verdachte personen). Tegelijk kregen de gemeentebesturen van het arrondissement Oudenaarde bericht van drukker D.J. Bevernaege, Baesstraat nr. 629, te Oudenaarde, dat het gedrukte tweede model bij hem te koop was (28). Dit model droeg dezelfde titel als het eerste model en bevatte de volgende rubrieken :

1. *Indication des rues.*
2. *Numéros des maisons.*
3. *Nombre des personnes qui les habitent, non compris les enfants au-dessous de 12 ans et les étrangers.*
4. *Désignation nominative des personnes de deux sexes jusqu'à l'âge de 12 ans.*
5. *Indication si elles sont propriétaires de la maison, locataire ou sous-locataire.*
6. *Leur état ou profession.*
7. *Mentionner si elles sont patentées ou non, et si ce sont des ouvriers, s'ils sont pourvus d'un livret.*
8. *Désignation numérique des enfans des deux sexes au-dessous de 12 ans.*
9. *Indication dénomminative des étrangers qui habitent dans chaque maison.*
10. *Leur état ou profession.*
11. *Observations.*

Deze schikking is inderdaad beter dan het eerste model, en vertoont veel gelijkenis met het definitieve model van het Leiedepartement. Uit demografisch oogpunt zijn er echter drie belangrijke

(27) Waarom in 's hemelsnaam het huisnummer niet op de lijn van de eerst vermelde bewoner, maar in het midden van een akkolade die alle bewoners van dat huis verbindt ? Wanneer men de akkolade weglaat, wat vaak gebeurde (cfr. RIJKSARCHIEF RONSE, *Modern Gemeentearchief Elsegem*, nr. 43), dan dreigt het gevaar dat de lezer de gezinnen verkeerd samenstelt; gelukkig brengen de aanduidingen betreffende de bezitsstatus (eigenaar of huurder) hier meestal de oplossing aan. De rubriek over de papieren van de vreemdelingen laten wegvallen en deze vermelding onder de hoofding *Observations* doen ressorteren, zal de nalatigheden in dit verband in de hand werken.

(28) RIJKSARCHIEF RONSE, *Modern Gemeentearchief Moregem*, nr. 29. De prijs bedroeg 10 centiemen per gedrukt blad.

leemten : a) het ontbreken van de leeftijd; b) van de kinderen jonger dan 12 jaar wordt alleen het totaal per gezin gevraagd; c) het ontbreken van de geboorteplaats verhindert een studie van de immigratie. Door de tweede leemte is het definitieve model van het Schelddedepartement nog meer verwant met het vroegste (nooit toegepaste) model van het Leiedepartement. Voor de sociaal-economische informatie was het wel zeer nuttig dat in het ingevulde voorbeeld de rubriek *état ou profession* alleen beroepsaanduidingen bevatte; aldus kan men voor de personen van 12 j. en ouder in principe een volledig overzicht van de beroepsstructuur bekomen (29). De verwantschapsaanduiding (*épouse, fils, fille*, enz.) ontbreekt dus, maar blijkt in feite soms aangegeven onder de rubriek van de bezitsstatus t.o.v. het huis (30).

Buiten deze tekorten wordt de waarde van deze telling van 1814-1815 voor het Schelddedepartement nog merkkelijk verminderd door de zeer sporadische bewaring (en realisatie ?) ervan. In het departementaal archief — hoewel nog niet grondig geklasseerd — is geen spoor van een verzameling van dergelijke tellingen te bespeuren; in de door ons gecontroleerde Oostvlaamse gemeentearchieven, waarvan tenminste een belangrijk deel in het Rijksarchief bewaard wordt, vonden wij slechts exemplaren voor 6% van de gemeenten (31).

Gelukkig zijn er in de Oostvlaamse gemeentearchieven heel wat meer latere nominatieve volkstellingen én/of bevolkingsregisters van latere datum bewaard (o.a. 1818 en 1829), die bovendien minder lacunaire informatie verschaffen.

Anderzijds is de verzameling van het Leiedepartement voor 1814-1815 door haar volledigheid en geconcentreerde bewaring waarschijnlijk een unicum in België voor de eerste decennia van de Nieuwste Tijd; de wetenschappelijke belangstelling én concrete *know-how* van het departementaal bestuur speelde hierbij ongetwijfeld een positieve rol.

(29) In feite ontbreekt in de tellingen van die tijd voor de dagloners, werklie-den, huispersoneel, enz. meestal de expliciete aanduiding van de sector waarin ze tewerkgesteld waren (landbouw, nijverheid, handel, enz.), terwijl ook de talrijk voorkomende meervoudige beroepsactiviteiten nooit aangeduid werden ! Het mager voorbeeld van twee gezinnen, door het departementaal bestuur ingevuld, illustreert deze tekorten.

(30) Zo in het op p. 69 n. 27 aangehaald tellingsregister van Elsegem.

(31) Op 66 gemeenten alleen Assenede, Baasrode, Elsegem en Deinze.

BIJLAGE A :

**OMZENDBRIEF VAN DE INTENDANT VAN HET LEIEDEPARTEMENT
AAN DE MAIRES, 11 NOV. 1814 (32)**

Du 11 Novembre 1814.

A Messieurs les Maires

S. Ex. le commissaire général de la justice, voulant connaître, Monsieur, ce qui compose la population de chaque commune, vient de prescrire un recensement général, qui devra indiquer nominativement, 1° tous les individus qui habitent une maison, à l'exception des enfans de douze ans, qui seront portés numériquement; 2° s'ils sont propriétaires de l'habitation, locataires ou sous-locataires; 3° s'ils sont propriétaires ou rentiers, ou s'ils exercent un état ou une profession, s'ils sont en domesticité, s'ils sont étrangers, etc.; 4° en cas qu'ils exercent un état ou profession sujette à patente, l'indication de leur patente ou de leur livret, s'ils sont compagnons; 5° s'ils sont étrangers, la mention des papiers dont ils sont porteurs.

Tous ceux qui ne seront pas dans l'une des classes désignées en l'article III, devront être portés sur un tableau particulier avec les observations des maires sur la conduite et les moyens d'existence des individus qui en feront partie, ainsi que les motifs qui les déterminent à séjourner dans le pays.

La nécessité de ce travail a été sentie depuis longtems; en même tems qu'il fera connaître ce qu'il pourrait y avoir dans les communes, de malveillans, vagabonds, gens sans aveu, femmes prostituées et autres individus de même catégorie, il indiquera les rapports entre la population, les naissances, les décès et les mariages, quelles sont les parties du département, où ces divers rapports éprouvent des variations avantageuses ou défavorables; si des proportions désavantageuses entre la population, les naissances et les décès dépendent des causes locales ou accidentelles, ou bien d'un vice d'administration. Il n'est donc aucun maire qui ne doive s'empresse de fournir sur cette matière les renseignements les plus exacts.

Pour rendre ce travail uniforme, j'ai pensé que les meilleurs moyens étaient de faire imprimer les états d'après lesquels il doit être formé. MM. les sous-intendans vous en adresseront le nombre nécessaire pour le former en triple expédition, et la dépense en sera prélevée sur l'allocation faite au budget, pour dépenses imprévues de cette année. La première expédition vous restera pour minute; la deuxième me sera transmise par le canal de MM. les sous-intendans avant le premier janvier, et la troisième avant le premier mars 1815.

(32) *Recueil des Arrêtés, Décisions, Lettres et autres Actes de l'Intendance Départementale de la Lys*, dl. I, Brugge, 1814, geen pagineren. Dit *Recueil* werd slechts gedrukt tot 1 nov. 1814. Daarna volgt een alfabetische klapper, met een inleiding waarin gezegd wordt dat de instructies tussen 1 nov. 1814 en 1 jan. 1815 niet gepagineerd werden. Hoewel met asterisk opgenomen in de alfabetische klapper, zijn laatstgenoemde instructies zelden mede ingebonden.

Guy GADEYNE

Vous me ferez connaître par la même voie, avant le 18 de ce mois, au plus tard, le nombre de feuilles que vous aurez besoin pour les trois relevés; et pour vous mettre à même de calculer approximativement juste, je vous préviens que ces états seront imprimés sur grand médian, et que chaque feuille ne contiendra que deux tableaux.

J'ai l'honneur, Monsieur, de vous saluer,
Vicomte C. DE NIEUPORT.

BIJLAGE B

GEDRUKTE OMZENDBRIEF VAN DE INTENDANT VAN HET SCHELDE-
DEPARTEMENT AAN DE MAIRES, 5 NOV. 1814 (33)

Département
de l'Escaut,
2me Division.

Gand, le 5 Novembre 1814.

L'Intendant Départemental de l'Escaut,

A Messieurs les Maires du Département.

Le Gouvernement ayant ordonné, Monsieur le maire, de procéder à un *recensement général des habitans du département*, j'ai l'honneur de vous adresser un modèle du tableau que j'ai adopté pour cet objet. Vous vous occuperez sans délai de sa formation, en suivant avec exactitude les indications que les diverses colonnes présentent.

S'il existe dans votre commune des individus, qui, à défaut de profession ou de qualité quelconque, ne puissent pas être compris dans l'une des classes désignées au tableau; vous en formerez un état séparé que vous m'adresserez avec vos observations. Vous devrez avoir soin d'y porter ceux des individus habitant votre commune dont les moyens et le mode d'existence peuvent donner lieu à soupçonner la conduite et la moralité. C'est principalement cette classe de gens qu'il importe de connaître afin d'être à même de prendre à leur égard les mesures que les circonstances peuvent commander.

Les tableaux que vous m'adresserez doivent être exactement conformes au modèle que je vous transmets, même pour la dimension du papier.

Vous le formerez en double, et ils doivent me parvenir par l'intermédiaire du Sous-intendant de votre arrondissement dans quinze jours au plus tard, à dater de la réception de la présente.

J'ai l'honneur, Messieurs les Maires, de vous saluer
Avec une sincère et affectueuse considération,
D'HANE de STEENHUYSE.

(33) RIJKSARCHIEF RONSE, *Modern Gemeentearchief Moregem*, nr. 29.

BIJLAGE C

GEDRUKTE OMZENDBRIEF VAN DE INTENDANT VAN HET SCHELDE-
DEPARTEMENT AAN DE MAIRES, 19 NOV. 1814 (34)

Gand, le 19 Novembre 1814.

L'Intendant départemental de l'Escaut,
A Messieurs les Maires du Département.

Plusieurs d'entre vous, Messieurs, m'ayant soumis des observations touchant les difficultés que présente la formation de l'état joint à ma circulaire du 5 courant, j'ai cru convenable de substituer à cet état celui dont je joins ici le modèle.

Sa rédaction sera moins compliquée et remplira plus complètement le but auquel la plupart de MM. les Maires ont cru que le premier tableau avait été, exclusivement, destiné : celui d'un recensement général de la population, quoique d'abord je n'eusse en vue qu'une mesure de police.

Cette nouvelle disposition ne porte aucun changement à celle que prescrit ma lettre du 5, touchant les gens dont la conduite et les moyens d'existence peuvent donner lieu à des soupçons.

Vous mettrez tous vos soins à la formation du deuxième état, en supposant qu'il y ait lieu dans votre commune à en former un semblable.

J'ai taché par des exemples, que le nouveau modèle ci-joint, présente, d'en rendre la composition plus facile. Je pense avoir atteint suffisamment ce but.

Vous observerez qu'on ne doit entendre par *étranger*, que les personnes résidant dans les communes, mais qui n'y ont pas acquis domicile.

J'ai l'honneur de vous saluer avec une sincère
et affectueuse considération,

D'HANE de STEENHUYSE.

LE DENOMBREMENT DE POPULATION DE 1814
EN FLANDRE OCCIDENTALE ET ORIENTALE

par

Guy GADEYNE

RESUME

Le dénombrement de 1814 n'était pas une nouveauté. L'administration centrale française avait familiarisé nos communes à l'idée et à la pratique de l'enregistrement de l'état et du mouvement de la population. Des états nominatifs de la population par communes étaient le plus souvent demandés au cours des pé-

(34) RIJKSARCHIEF RONSE, *Modern Gemeentearchief Moregem*, nr. 29.

riodes d'agitation politique. Ces demandes comportaient des motivations de nature policière, mais, après coup, les résultats purent être appréciés au point de vue de leur utilité administrative et — partiellement — scientifique.

Le dénombrement de 1814 fut ordonné à un moment d'insécurité politique. Ce n'est donc pas par hasard que le commissaire général de la Justice pour les Pays-Bas méridionaux en ait pris l'initiative. Les directives que ce commissaire fit émaner à la fin du mois d'octobre ou au début de novembre 1814 n'ont pas été retrouvées. Toutefois, grâce aux circulaires adressées aux communes par les préfets des départements de la Lys et de l'Escaut, nous pouvons considérer que la principale attention de cette opération visait à l'établissement d'une liste nominative particulière des suspects politiques et criminels. Notre recherche ne se rapporte pas à ces listes-là. Elle vise à l'étude du dénombrement nominatif de la population "non suspecte", qui forme le premier volet de l'opération menée en 1814. Cette partie-la est évidemment de grand intérêt pour la démographie historique.

La motivation scientifique et populationniste de l'intendant du département de la Lys, le vicomte Constantin de Nieupoort, qui fut probablement influencé par les physiocrates français, a eu manifestement une conséquence positive sur la réalisation de ce dénombrement. L'intendant de la Lys et/ou son administration départementale firent preuve d'expérience concrète et de savoir-faire. On diffusa des formules imprimées en vue du recensement dont l'exécution fut suivie de près. Les résultats furent récoltés jusqu'à l'achèvement final en 1816. La plus grande partie des recensements fut d'ailleurs menée à bien au cours des quatre premiers mois qui suivirent la circulaire départementale du 11 novembre 1814. La collection complète est actuellement conservée aux Archives de l'Etat à Bruges. Il ne manque que les dénombrements de trois communes de l'époque. Quasi exhaustive et concentrée en un lieu de conservation unique, cette collection forme une source exceptionnellement riche pour la démographie historique. Elle comporte aussi des données géographiques, sociales et économiques, notamment à propos du logement et de la propriété des immeubles, ce qui représente une information rare pour l'époque.

Contrairement à son collègue de la Flandre occidentale, Jean Baptiste D'Hane de Steenhuyse, intendant du département de l'Escaut et politicien important, manifesta peu d'intérêt pour le dénombrement en tant que tel. Plusieurs modèles de formules et des explications complémentaires s'avèrent nécessaires avant que les communes fussent en mesure de savoir exactement quelles informations leur étaient réclamées et dans quel ordre il convenait d'y répondre. En fin de compte, au point de vue démographique, les recensements de la Flandre orientale sont moins intéressants que ceux de la Flandre occidentale. De plus, on ne retrouve pas la trace de collection des recensements au niveau du département — plus tard, au niveau de la province —. On découvre sporadiquement ces documents dans les fonds d'archives des communes, mais, par échantillonnage, il appert que seulement 6% environ de ces recensements se trouvent dans les fonds susmentionnés.

THE CENSUS OF 1814 IN
WEST AND EAST-FLANDERS

by
Guy GADEYNE

SUMMARY

The census of 1814 was not a novelty. The French central administration had familiarized our municipal authorities with the idea and the practice of the registration of the population-situation and fluctuations. Nominative population-registers per municipality were mostly required in times of political unrest, for police-purposes, though people later realized the administrative — and partly — the scientific use of it.

Also the census of 1814 was ordered at a time of political uncertainty and it was surely no coincidence that the initiative came from the commissioner-general of Justice for the Southern Netherlands. The directives issued by the latter at the end of October or the beginning of November, 1814 were not found back, but from the diverse circular letters of the intendants of the Lys- and Scheldt-departments to the municipal authorities it may be inferred that they were mainly interested in a separate register of political and criminal suspects. This article does not investigate into these registers, but into the nominative census of the "unsuspected" population, which was the first panel of the inquiry and is naturally of importance for historical demography.

The scientific and populationist motivation of the intendant of the Lys department, viscount Constantin de Nieuport, probably influenced by the French physiocrats, apparently had a positive effect on the realization of this census. He or his departmental authorities also gave evidence of a positive experience and know-how. Preprinted forms were circulated, the realization was closely followed and the results were collected until the eventual completion in 1816. For that matter, the greater part of the census was entirely or partly finished in the four first months after the departmental circular letter of November 11, 1814. The complete collection is now in the State-archives of Bruges and by its completeness (only 3 municipalities of that time are missing) and concentrated preservation, it forms an unusually wealthy source for historical demography. It also contains geographic, social and economic data, a.o. about the number of houses and about ownership, something rare for this period.

As contrasted with his West-Flemish counterpart, Jean Baptiste D'Hane de Steenhuyse, intendant of the Scheldt-department and an important politician, apparently took little interest in the census as such. Several types of forms proved necessary before it became clear to the municipalities what information they were to supply and in what order.

Eventually, the East-Flemish census is less interesting in the demographic domain than the West-Flemish census; moreover, on the level of the department — later the province — no trace of a collection is to be found. They have been preserved sporadically in the archives of the municipalities; a random test shows

Guy GADEYNE

that only about 6% of these censuses are found in the above-mentioned archive-collections.

Guy Gadeyne, Rijksarchief Ronse,
Biezenstraat 2, 9600 Ronse.